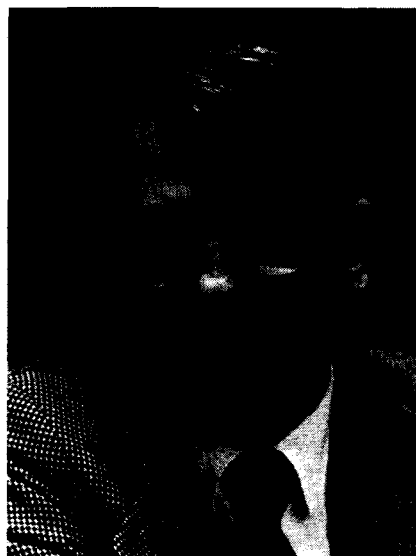

Subjectieve rationaliteit

Economisch handelen is het doelbewust richting geven aan een omzettingproces van middelen (inputs) in resultaten (outputs). Voor de produktiezijde van het economisch proces is dat intuïtief duidelijk, maar ook consumptieve bestedingen kunnen zo beschreven worden. We doen boodschappen (middelen) om een maaltijd op tafel te krijgen (resultaat). Wie de melk laat overkoken heeft het omzettingproces niet in de hand. Natuurlijk geven we niet altijd bewust richting aan processen; soms doen we maar wat. (Ik laat melk zelfs aanbranden.) Maar zodra we doelbewust afwegingen maken wordt ons handelen rationeel en economisch, althans voor zover we daarbij beschikkingsmacht uitoefenen over schaarse middelen. In deze paar zinnen is het domein afgebakend waarover de economische denktrant vruchtbare uitspraken kan doen. Is één bladzijde genoeg om dat te verduidelijken? We zullen zien.

Ons handelen is nooit integraal „economisch”; het heeft een economisch aspect, dat wordt gekarakteriseerd door het doelbewust omgaan met schaarse middelen. Zonder schaarse belanden we in lui-lekkerland. Schaarste kan tot afweging stimuleren, en is daarmee het meest aansprekende facet van het economisch vraagstuk. Maar niet het enige. Afweging veronderstelt dat er wat te wegen valt, dat middelen alternatief aanwendbaar zijn. Zonder alternatief heeft „omgaan met” of „beschikkingsmacht uitoefenen over” geen wezenlijke inhoud. Alternatieve aanwendbaarheid is daarmee het tweede criterium van de economische dimensie in ons handelen. De drang tot weging is evenwel niet absoluut. Daarmee zijn we aan het derde criterium: de rationaliteit, het doelbewust richting geven aan de loop der dingen. Kortom, het gaat in de economie om schaarse, alternatieve aanwendbaarheid en rationaliteit.

Van die drie criteria is het rationaliteitsver-eiste het moeilijkst te hanteren. Het doet ons alras beklemd raken tussen de Scylla van de „rational fool” als mensbeeld 1) en de Char-ydis van de tautologie dat rationaliteit uit klaarlijklijke voorkeuren af te leiden zou zijn. Rationaliteit veronderstelt dat wij onze voorkeuren ordenen naar eigen welbevinden, en relateren aan de grens van de mogelijkheden binnen ons bereik, zoals aangegeven door een budgetrestrictie.

Reduceert het rationaliteitscriterium de mens tot een „rational fool”, een op het

maximaal haalbare resultaat beluste reken-automaat? Neen, het verlangt slechts dat we informatie zoeken en rangschikken om genoegdoening te schenken aan onze voorkeuren. De klassieke presentatie van optimaleringsgedrag suggereert dat dit zoeken en rangschikken geen geld, tijd of inspanning kost, en dat we ons in onze voorkeursbepaling niet laten leiden door het gedrag of het belang van anderen. Dat is niet zo. Rationele mensen wegen ook de kosten van het beslissen mee, en dan hoeft het allemaal niet zo precies. Genoegdoening schenken („satisficing behaviour”) heet deze gedragsvorm. Bovendien zijn we niet altijd gedisponeerd tot maximale inspanning; als we geen zin hebben gooien we er met de pet naar, ook dat is een vorm van voldoen aan een voorkeur. En ten slotte speelt het gedrag of het belang van anderen een rol. Sommigen geven blijk van een behoefte om op Willem Duys te lijken, volgzzaam te zijn („aiming to please”) of op kruistocht te gaan (tegen die raketten, of voor de Paus, ik noem maar wat). Wie weet wat hij wil, handelt weliswaar subjectief, doch niettemin rationeel. Als nut een subjectieve belevenis is, dan is rationaliteit dat ook.

Zijn we met deze conclusie in een tautologie beland? („Wat mensen doen is rationeel; kijk ze dus eens rationeel zijn”). Neen, want niet ieder gedrag wordt als rationeel bestempeld. We moeten weten wat we willen. In het individuele keuzegedrag is apathie als regel geen rationele opstelling tegenover het eigen welbevinden. Er moet sprake zijn van *doelbewust* kiezen, van „appropriate deliberation” 2). Als je écht op de heer Duys wilt lijken kan de aanschaf van een smoking rationeel zijn. Wie informatie over kiespijn verdringt en zijn afspraak met de tandarts uitstelt heeft zijn toekomstig welbevinden waarschijnlijk wat slordig verdisconteerd. Maar wie zijn gezicht heeft verloren en de toekomst hier op aarde écht niet meer ziet zitten handelt, met Van Speyk, *subjectief rationeel* door dan maar liever de lucht in te gaan. Toegegeven, er is hier een probleem: wat is „écht”? Wanneer weten we of een keuze bewust gemaakt is? Dat weten we nooit zeker. Handhaving van de economie als denktrant vraagt dan ook om de *hypothese* dat mensen hun welbevinden voor ogen houden. Toepassing daarvan vraagt om maatschappelijke spelregels om van die hypothese af te wijken door iemand niet-handelingsbekwaam te verklaren. Stel dat U deze

redenering aanvaardt, wat volgt daar dan uit voor de vormgeving van de economische politiek?

1. Rustig aan met bemoeigoederen („merit goods”). Waarom zou de individu niet weten wat hij wil? In individuele, micro-economische keuzesituaties valt niet op voorhand in te zien dat de subjectieve rationaliteit van burgers zal onderdoen voor die van politici.

2. Overdrijf die individuele besliskracht nu ook weer niet; op geaggregeerd niveau blijft het modderen met informatiekorten en coördinatieproblemen die de individu „boven zijn macht” gaan. Dan kan zelfs apathie rationeel worden. Wie gedachtenconstructies als *rationele verwachtingen* wil verdedigen kan niet voorbijgaan aan de discrepantie tussen geobjectiveerde rationaliteit als „onmenselijke” abstractie en subjectieve rationaliteit als labiliserende werkelijkheid. We zullen de nauwe vaargeul van het economisch evenwicht zorgvuldig met informatie moeten bebakenen, en sleepboothulp achter de hand moeten houden voor het geval de coördinatie tussen brug en machinekamer hapert en het schip uit de koers loopt.

3. Beseft dat een benadering van een optimale allocatie vereist dat de overheid individuele opties aanvult met publieke goederen. Wees echter behoedzaam met het collectieven van eigendomsrechten („property rights”) in de consumptieve sfeer. Want als het om wezenlijk individuele goederen als melk gaat weten particuliere huishoudingen daar toch meer naar eigen smaak chocola van te maken.

4. Denk niet dat de markt, al zou zij nog zo volkomen zijn (quod non), een aanvaardbare verdeling van beschikkingsmacht genereert; de markt honoreert bestaande privileges (komaaf, milieu) als uitgangspunt. „Antecedent privilege”, noemt Rawls dat 3). Denk evenmin dat de overheid inkomensverhoudingen zonder meer kan wijzigen, in weerwil van de markt als coördinatiemechanisme voor de inzet van arbeid. En denk helemaal niet dat vraagstukken van normen en waarden niet in de economische analyse thuishoren. Zij zijn de plechtankers van de economische orde, en die hoort er toch bij, dacht ik.

Samenvattend blijkt maar weer dat stabilisatie, allocatie en verdeling een gedeelde verantwoordelijkheid zijn van overheid en markt. Dat wisten we al, op gezag van objectiverende waarnemers, die „het goede” met ons voor hebben. Het aardige is dat we ook tot die conclusie kunnen komen vanuit onze eigen, beperkte, subjectieve rationaliteit.

1) Prachtig beschreven en gerelativeerd door A. Sen, Rational fools: a critique of the behavioural foundations of economic theory, *The Journal of Political Economy*, 1970, blz. 152 – 157, herdrukt in F. Hahn en M. Hollis, *Philosophy and economic theory*, Oxford, 1979, en natuurlijk door P. Hen-nipman, *Economisch motief en economisch principe*, Amsterdam, 1945.

2) Zie H.A. Simon, From substantive to procedural rationality, eveneens in Hahn en Hollis, op.cit.

3) J. Rawls, The basic structure as subject, *American Philosophical Quarterly*, 1977, blz. 159 – 165.